

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

Süleyman Hüseynov

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ**

**(ÜMUMTƏHSİL VƏ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ
TƏDRİS ÜSULLARI)**

qanun nəşriyyatı

Süleyman Hüseynov “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”

(Dərslik. Yenidən işlənmiş ikinci nəşri)

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2024, 568 səh.

Ölçü: 145x210 mm

Cild: qalın

Çapa imzalandı: 25.09.2024

Redaktor: A.M.Babayev
Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru,
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: [N.Ə. Abdullayev]
APU-nun “Müasir Azərbaycan dili ” kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru

C.Ə.Cəfərov
APU-nun “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru

Texniki redaktor: Xəyalə Əhmədova

Mətn dizaynı: Sabina Aydın

Qapaq dizaynı: Kənan Eynullayev

Mətn yığan: Gültac Cavanşir qızı Hüseynli

Korrektor: Cavanşir Süleyman oğlu Hüseynov

Qanun Nəşriyyatı

İstanbul Copyright Awards-ın qalibi

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pr., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212-42-37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-577-45-7

© Süleyman Hüseynov, 2024

© Qanun Nəşriyyatı, 2024

Ümumtəhsil və ali məktəblərin bakalavr təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı bu dərslik dövlətçiliyimizin aparıcı atributlarından olan Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin qovuşduğu şəkildə işlənmişdir, bütün qrammatik qaydalar praktik Azərbaycan dilinə, düzgün, dəqiq, yığcam və gözəl nitqə yiyələnməyi qarşıya məqsəd qoyur. Müasir Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaları nitq mədəniyyətinin problemləri ilə əlaqələndirilmiş, hər mövzuya aid verilən suallar, linqvistik təhlilə cəlb olunmuş çalışma və tapşırıqlar bölmələrin mənimsənilməsinə xidmət etməklə şagird və tələbələrin praktik nitq fəaliyyəti üçün nümunə rolu oynayır. Dərslikdə dil normalarının məcmusu kimi işlənmiş mövzular interaktiv metodun tələblərinə uyğun ardıcılıqla şagird və tələbə gənclərin ünsiyyət zamanı öz düşüncələrini, gördüklərini, eşitdiklərini və oxuduqlarını səlis və rəvan dillə həmsöhbətinə çatdırma bilmək bacarığının formalaşmasına kömək göstərəcəyi nəzərdə tutulur.

© *Süleyman Hüseynov*

ÖN SÖZ

Xalqımız öz dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra respublikamız siyasi, iqtisadi və ictimai həyatında olduğu kimi mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində də dünya standartlarına inteqrasiya etməyə başlamışdır. Dövlətimiz təhsilin inkişafı üzrə öz strategiyası üçün müasir dövrün tələblərinə uyğun yeni istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir. Dünya birliyinin iqtisadi maraq mərkəzinə çevilməkdə olan ölkəmiz inkişaf cəhətdən lider kimi özünün təhsil problemlərini uğurla yeniləşdirməkdədir. Təhsildə yeniləşmə kompüterlə, internet, elektron məşinlər və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə Boloniya təhsil sisteminə, tədrisin kredit üsuluna keçməsinə sürətləndirmişdir.

Respublikamızda böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən təhsil islahatı ali məktəblərin qarşısında geniş perspektivlər açmışdır və müəllimlərdən tədris proqramlarına, dərsliklərə, dərs vəsaitlərinə, tədris olunan fənlərin bilik istiqaməti və xarakterinə yenidən baxmağı tələb edir. Bu tələb eyni dərəcədə tədris olunan “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninə də aiddir. Xatırladaq ki, bu fənn “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adı ilə 1986-cı ildən bəzi ali məktəblərimizdə tədris planına salınmışdı. Məlumdur ki, hər bir dövlətin rəmzi onun gerbi və bayrağıdır. Dövlətin atributları isə onun

prezidenti, paytaxtı və dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikasının rəmzləri və atributları yüz ildən çoxdur ki, bütün dünyada tanınır və qəbul edilir. Respublikamız müstəqillik qazanandan sonra, xüsusən 1995-ci ildə ümumxalq referendumu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili kimi qəbul etdikdən, ümummillə lider Heydər Əliyevin 9 avqust 2001-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” haqqında fərmanından sonra milli qürur mənbəyimiz və dövlət atributlarından olan dilimizin, onunla birlikdə nitq mədəniyyətinin tədrisinə də qayğı diqqət mərkəzində öz yerini möhkəmləndirdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” sərəncamı, 9 avqust 2013-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət proqramı”nı imzalaması fənnin tədrisində yeni mərhələ oldu. Bu proqramda ilk dəfə olaraq nitq mədəniyyətinə xüsusi yer ayrılmış, “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi məsələsi ölkə prezidenti tərəfindən tövsiyə edilmişdir. H. Əliyev və İ. Əliyev tərəfindən imzalanmış fərman və sərəncamlara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2014-cü il tarixli 913 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş ali təhsil pilləsində dövlət standartının bakalavriat səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramına uyğun olaraq Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında tədris planına “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni daxil edildi. Bu ali məktəbdə “Nitq mədəniyyəti” fənni 2005-ci ildən tədris olunur və onun tədrisinə 34 saat, 2008/2009-cu ildən isə 45 saat vaxt ayrılırdı. Nitq mədəniyyətinin Azərbaycan dilçiliyində hələ lazımınca öyrənilmədiyini nəzərə alsaq, verilən saatlar tədrisə qatılacaq bütün məsələləri əhatə etmək imkanını azaldırdı. İndi fənnin adı tədris planında haqlı olaraq dəyişdirilmiş, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlandırılmaqla tədrisinə 60 saat vaxt verilir. Fənnin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlandırılması

müəllimin qarşısında daha geniş perspektivlər açır, istər fənn proqramına, istərsə də dərsliyə, onun istiqamət və xarakterinə yenidən baxmağı zəruri edir. Tələbələr orta məktəb illərində Azərbaycan dilinin fonetikasını, leksikologiya, frazeologiya və qrammatikasını öyrənməklə ana dilimiz haqqında elmi bilik almış, dilçilik materialını “Azərbaycan dili” dərsləkləri ilə yanaşı rus və digər xarici dil fənlərində təkrar-təkrar möhkəmləndirmişlər. Buna görə də ali məktəbdə yenidən Azərbaycan dilinin fonetika, leksikologiya, morfologiya və sintaksisini-yəni Azərbaycan dilçiliyini öyrətmək yox, gündəlik həyatda dil qaydalarına uyğun danışmaq və yazmaq, müxtəlif situasiyalarda informasiya vermək, sorğunu çevik, aydın, doğru və düzgün cavablandırmaq, izahın bütün forma və elementlərindən istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaqdır. İkincisi, fənn indi Azərbaycan dili ilə nitq mədəniyyətinin qovuşduğu şəkildə verilir, yəni məqsəd orta məktəbdə Azərbaycan dilindən keçilən qrammatik qayda-qanunları təkrar edib ümumiləşdirməklə yox, tələbələrin praktik Azərbaycan dilinə yiyələnməsi, nitq mədəniyyətinin elementar problemlərini mənimsəməsidir.

Fənnin tədrisi qarşısında praktik fəaliyyət məqsədi qoyulduğundan Azərbaycan dilinin ən zəruri məsələləri yığcam şəkildə şərh olunmaqla nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir, nitq mədəniyyətindən gündəlik həyatı əhəmiyyət daşıyan cəhətləri ön plana çəkməklə tələbələrin nitq vərdişlərini yüksəltmək məqsədilə müxtəlif bədii, elmi və publisistik xarakterli orijinal mətnlərlə möhkəmləndirilir. Hər mövzuya aid çalışma və tapşırıqlar keçilmiş mövzunun təhlilinə xidmət etməklə onun tələbələr tərəfindən tam başa düşülməsinə zəmin yaratmalıdır.

Mədəniyyət, danışq və yazı mədəniyyəti anlayışları qarşılıqlı əlaqə əsasında insan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi götürülür. Nitq mədəniyyəti ümumxalq danışq dilindən, eləcə də dialekt və şivələrdən seçmə və əvəzetmə əsasında götürülmüş və hamıya eyni dərəcədə anlaşıqlı olan söz və ifadələrdən istifadə etməklə ədəbi dilin normaları daxilində düzgün və aydın danışmaq və yazmaqdır,

nitqin düzgünlüyü, aydınlığı və dəqiqliyi naminə həm sözlər düzgün tələffüz edilməli, intonasiya, vurğu və fasilələr gözlənilməli, həm də dil vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır.

Deməli, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisində məqsəd tələbələrə öz fikirlərini şifahi və yazılı formada düzgün, aydın, səlis, canlı və anlaşılqılı şəkildə çatdırma bilmək bacarığı və vərdişlərinin yaradılmasına yardımçı olmaqdır, yəni fiziki tərbiyə müəllimi və məşqçi olmaq istəyən idmançı gənclər də ilk əvvəl gözəl nitqə, nitq mədəniyyətinə yiyələnməli, dilimizin üslubi imkanlarına, tələffüz və yazı qaydalarına yaxşı bələd olmalıdırlar.

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərslisi əvvəllər nəşr etdirilən “Nitq mədəniyyəti” kitablarına, onlardakı metod və üsullara əsaslanır. Dərsləkdə Azərbaycan dili üzrə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik mövzular daxilində nitq mədəniyyətinin yeri və rolu, səciyyəvi cəhətləri, nitqin növləri, daxili və xarici keyfiyyətləri, ədəbi dilin normaları, nitqin üslubları, danışıq etikası və nitq etiketləri kimi məsələlər proqram həcmində işıqlandırılır, hər mövzudan sonra verilmiş sual və tapşırıqlarla, praktik çalışmalarla möhkəmləndirilir.

Dərsləkdə Azərbaycan dili, onun tarixi, ümumxalq danışıq dilindən ədəbi dilə yüksəlmiş dövrələr, dövlət dili statusu almasında son konstitusiyaya aktları, nitq mədəniyyətinin mahiyyəti, düzgün, aydın, ifadəli nitq, ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normaları, natiqlik sənətinin və rəhbətli nitqin mahiyyətinin şifahi və yazılı nitq nümunələrində tətbiqi, xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına uyğun danışıq etikası və nitq etiketlərindən istifadə yolları işıqlandırılır.

İlk dərslərdən Azərbaycanın görkəmli şairlərinin, alimlərinin, siyasət adamlarının, ziyalıların-danışanın nitqini axıra qədər dinləmək, arzu olunan məzmununda və gələcəkdə istifadə üçün nümunə kimi yararlıdırsa ondan bəhrələnmək fikri ön plana çəkilmişdir. Faydalı məsləhətlərlə, təcrübədən keçmiş xalq hikmətləri ilə zəngin çıxışları axıra qədər dinləmək, başa düşmək, örnək kimi həmişə-

lik yadda saxlamaq qrup tələbələrini səviyyəsindən asılı olsa da, onlarda belə bir zərurəti yaratmaq müəllimin ustalığının göstəricisi olmalıdır.

Bugünkü qloballaşma, mədəniyyətlərarası proseslər dövründə Azərbaycanın beynəlxalq aləmə sıx inteqrasiyası şəraitində yüksək səviyyəli, savadlı kadrların yetişdirilməsində təhsilin roluna, təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların keyfiyyətinə böyük diqqət yetirilməlidir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, “təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımi şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir”. (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.)

FƏNNİN MÖVZUSU, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Tədris olunan fənn ümumi dilçiliyin böyük bir hissəsinin – müasir Azərbaycan dilinin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfolojiya, sintaksis və üslubiyyat bölmələrinin nitq mədəniyyəti ilə sintezi kimi təqdim edilir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, onun türk dilləri ailəsində yeri, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu fənnin verdiyi imkan daxilində nəzərdən keçirilir. Dünyada 3500-dən çox dilin olduğu yazılır. Bu dillər müəyyən dil qruplarına bölünür. Hər qrupa daxil olan dillərə qohum dillər, yaxud dil ailəsi deyilir. Azərbaycan dili geneoloji cəhətdən **türk dilləri ailəsinə** daxildir. Türk dilləri ailəsinin **oğuz, qıpçaq, qarluq və bulqar** dil qrupları daha məşhurdur. Qıpçaq qrupuna qazax, qırğız, qaraqalpaq, tatar, başqırd və qumuq dilləri, qarluq qrupuna özbək, uйğur və salar dilləri, bulqar qrupuna çuvaş dili daxildir. Azərbaycan dili isə türk dilləri ailəsində oğuz dilləri qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aiddir, türk (osmanlı), türkmən və qaqauz dilləri ilə bir

qrupda birləşir. Azərbaycan dili tipoloji cəhətdən isə aqqlütinativ (iltisafı) dillər qrupuna daxildir, yəni dilimizdə sözlərin kökü dəyişmiş, sözdüzəltmə və sözdəyişmə funksiyası şəkilçilərlə yerinə yetirilir, sözün kökü dəyişmədən şəkilçilər vasitəsilə qrammatik formalar yaranır. Dilimiz xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng lüğət tərkibinə, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, bu fənn şagird və tələbələrin ümumi bilik inkişafına, onlarda şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə yardımçı olur. Tələbələr dilin qayda-qanunlarını dərinləndirərək ondan daha səmərəli və daha məqsədəuyğun istifadəyə nail olurlar. Nəticədə onların nitqi rəvan, cəlbədicə və ürəyəyatan olmaqla həm özləri, həm də dinləyənlər üçün həzz mənbəyinə çevrilir. Beləliklə, bu tədris **fənninin məqsədi** tələbələrə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu, orfoepiya və orfoqrafiyası, dilin normaları və üslubları haqqında müəyyən elmi-nəzəri biliklə yanaşı əməli işə yardımçı olacaq praktik fəaliyyət vərdişləri də aşılayır. Axı dilimizin yazılı və şifahi normalarına yiyələnmək nitq mədəniyyəti üçün əsas şərt sayılır.

Dilimizdəki milli sözlər iltisafilik prinsipinə uyğun dəyişir. Lakin dilimizdə milli sözlərlə yanaşı alınma sözlər – ərəb, fars, rus və başqa dillərdən alınmış sözlər də vardır. Həmin dillərin morfoloji quruluşu başqa tipdən olduğu üçün alınma sözlər bəzən iltisafilik prinsiplərinə uyğun gəlmir. Məs: **laqeyd**, **natəmiz**, **bivəfa**, **baməzə**, **antifaşist**, **anormal** və s. kimi sözlər dilimizə ön şəkilçilərlə birlikdə keçmişdir.

Tipoloji bölgədə dillərin morfoloji quruluşu əsas götürülür. Elə tip dillər var ki, onlarda şəkilçilər yoxdur, sözlərin kökü də dəyişməmişdir. Belə dillərə **kök dillər** deyilir. Çin və Vyetnam dilləri bu qrupa aiddir.

Sözün kökü dəyişən dillər də vardır. Məsələn, ərəb və rus dilləri belə dillərdəndir. Bu dillərdə sözün kökü dəyişir. Şəkilçilər söz kö-